ספינה קסומה – על הקשר בין פרקטיקות מאגיות לבין סיפורי עם המכילים יסודות מאגיים

יואל שלום פרץ

בידיו המפתחות לדברים הסודיים!
איש אינו יודע אותם מלבדו,
הוא היודע איזה מהם ליבשה ואיזה לים
(רודיארד קיפלינג, קים, פרק 10)

סיפורי עם המכילים יסודות מאגיים, כמו זימון שדים והידברות אתם או שימוש בפרקטיקות מאגיות שונות, הם נפוצים מאוד ומופיעים במרחב התרבות היהודי כמו גם במרחבי תרבות נוספים לאורך כל ההיסטוריה. בספרות הפולקלוריסטית המחקרית יש דיונים רבים על סיפורי מאגיה, אך למרבה הפלא כמעט ולא נכתב דבר על הקשר שבין ספרות מאגית לסיפורים כאלה.

במאמר זה אדון בסיפורים על בריאת ספינה באמצעות פרקטיקה מאגית ובשימוש שנעשה בה לשם הימלטות ממאסר, ואנסה להצביע על קשר אפשרי של סיפורים אלה לפרקטיקות מאגיות המתועדות בכתבי יד של הספר 'מפתח שלמה', ספר מאגיה נוצרי שתורגם גם לעברית.

מאיר (מקס) גרונוולד (1871—1953) למד בברסלאו והשלים שם בשנת 1892 את עבודת הדוקטורט שלו על ברוך שפינוזה. תוך כדי כך הצטרף לסמינר התיאולוגי בברסלאו והוסמך לרבנות. הוא כיהן כרב בקהילות המבורג ווינה גרונוולד, והקדיש את עצמו לחקר ההיסטוריה היהודית והפולקלור היהודי. גרונוולד מילא תפקיד מרכזי בייסוד 'החברה לפולקלור יהודי' ופעל בה עד שנת 1929. ב-1938 עלה ארצה והתיישב בירושלים, ושם המשיך בעבודתו המדעית עד מותו.

במהלך מלחמת העולם הראשונה ואחריה רשם גרונוולד סיפורי עם, שירים ואורחות חיים מפי מידענים יהודים-ספרדיים שהגיעו לרומניה ולאוסטריה מארצות הבלקן. חלק מן הסיפורים והשירים שרשם פורסמו לאחר מותו מן העיזבון שלו על ידי דב נוי וראו אור בספר 'סיפורי עם, רומאנסות ואורחות חיים של יהודי ספרד' (גרונוולד 1982).

בין הסיפורים הכלולים בספרו ישנם שני סיפורים על רבנים הנמלטים משבי האינקביזיציה בספרד באמצעות ספינה קסומה שבראו באמצעות לחשים.

הסיפור הראשון (סיפור כ"ח, עמוד 52) מייחס את המעשה לר' שמעון בן צמח דוראן:

כיצד נמלט ר' שמעון בן דוראן מכלאו?

רב אחד בשם ר' שמעון בן דוראן התייסר, יחד עם חבריו לגורל, באחד מבתי הכלא של האינקביזיציה בספרד, על האי מאיורקה.

יום אחד צייר על חומת הכלא אונייה ואמר אל האסירים האחרים: "מי מכם רוצה להפליג אתי באונייה זו?"

כולם כאחד הודיעו על נכונותם, כי האמינו שהרב נהנה מחסדו של הקדוש ברוך הוא והוא מלומד בנסים.

אמר להם הרב לעלות על הספינה וכהרף עין חשו כי הם נמצאים בלב ים, על סיפונה של אונייה גדולה, המפליגה בכוחות עצמה אל חופי אפריקה הצפונית.

הסיפור השני, "קברו של הרב אפרים אלנקוא בטלסמן" (סיפור מ"ה, עמוד 71), פותח במילים: "הרב אפרים אלנקוא או מסעוד אל-פאסי נמלט מבית הכלא של האינקוויזיציה בספרד על ידי ציור אוניה על הקיר, שבה הפליג ונמלט, יחד עם שאר האסירים, לאפריקה". בהמשך מתוארות הרפתקאותיו לאחר עלייתו על החוף עד בואו אל העיר אגדיר שבמרוקו.

בארכיון הסיפור העממי על שם דב נוי באוניברסיטת חיפה (אסע"י) מצויה גרסה נוספת של הסיפור, ובה מיוחס המעשה לרמב"ם:

פעם ישב משה בן מיימון בגטו היהודי ורצו לתפוס אותו ולשים אותו בבית הכלא. מזכיר המלך – המזכיר אמר לו שהוא רוצה לקחתו לבית הסוהר. הרב אמר לו: "אני מצייר אוניה על הקיר ואני יכול להיכנס בפנים ולנסוע." הוא צייר את האוניה, ישב ליד הקיר ולא מצאו אותו.[1]

הסיפור מופיע באריכות בספרו של יצחק אבישור 'שבחי הרמב"ם' (אבישור 1988, 66—69) כפי שהעתיק אותו מתוך כתב יד יהודי ערבי ממצרים משנת 1840 ותרגמו לעברית. על פי הסיפור נאשם הרמב"ם בביזוי דיני האסלאם ועל כן הושלך לבית הסוהר והמלך גזר את דינו לשריפה לאחר תפילת יום השישי. וכך נאמר בהמשך הסיפור:

כשישב [הרמב"ם] בבית האסורים עשה מנייר צורת ספינה והיה בבית האסורים חלון הנשקף אל הים. לקח את ספינת הנייר וזרקה לים מן החלון.

1. אסע"י 5463. רשמה דפנה דקל מפי גב' לוי יוצאת מצרים. ר' גם: Alexander Tamar & Elena Romero (ed.), Once Upon a Time – Maimonides, Traditional Hebrew Tales, An Anthology, Labyrinthos, California 2004, p. 99-100, 331-332.

אמר לאסירים: אחי, האם מישהו רוצה לבוא עמי? צחקו עליו ואמרו ביניהם: האיש הזה מסכן, השתגע ודעתו נתמעטה; הוא אומר שייסע בספינת נייר זו משום (?) שרוצים עתה לשרפו. הושיט את רגלו מן החלון ואת השנייה לאחריה, ויצא מן החלון בעזרת השם ישתבח שמו מפתח שאין זרוע אדם יכולה לצאת ממנו, והתפלאו האסירים. שם את רגליו בספינה, ואמר לאסירים: ברשותכם, ישמיענו האל עליכם שמועות טובות. דחף את הספינה, ופנתה לדרכה בעזרת אלוהים, ישתבח שמו. קרא את השם (המפורש), והגיע למצרים באותה העת והשעה. באותה שעה עלה ועשה קניין וקנה בית כנסת וסמטה, וישב במצרים.

הדברים חוזרים אל הגויים. הללו יצאו מתפילתם, והכינו מדורת אש. נכנסו לבית האסורים להביא אח הרב משה לשרפו, ולא מצאוהו. אמרו כל האסירים שהוא עשה ספינת נייר והלך בה. שלחו הגויים אחריו בולשת לראות לאן שם את פניו. והיה בארץ מצרים שנתיים ויותר.

מקץ שנתיים ויותר נתקלו הגויים ברב משה במצרים, תפסוהו והביאוהו לשופט. אמרו לשופט: האיש הזה עשה בעירנו כך וכך. אמר הרב משה לשופט: אדוני, שאל אותם מתי היה העניין. שאל השופט. אמרו לו: אדוני. ביום פלוני, בחודש פלוני ובשנה פלונית. אמר הרב משה לשופט: אדוני, בתאריך זה גרתי במצרים, ויש לי עדים וראיות משפטיות. הוציא את קבלות הקנייה והשטרות של בית הכנסת והסמטה וקרא את תאריכיהם. אמר השופט: אנשים, אין הוא האיש, אלא נדמה לכם שזה הוא. ולא אירע לו דבר בעניין זה.

בסיפור זה עושה הרמב"ם שימוש בשם המפורש והספינה מגיעה ליעדה באפס זמן בקפיצת הדרך. בספרו של גרונוולד מופיע בנוסף לשני הסיפורים שהזכרנו מאמר קצר בשם 'סגולות וקמיעות נוסח ספרד' (עמ' 220):

סגולה לאסירים להימלט מבית הסוהר

בחוגו של הרדב"ז (ר' דוד בן זמרא, מגולי ספרד, תלמיד של ר' יוסף סרגוסי בצפת, רב הכולל ליהודי מצרים, רבו של האר"י ז"ל, הנהיג בקהילות המזרח את המנין לבריאת העולם) היו מספרים מעשי-פלא שקרו לכמה מן האסירים שהיו כלואים בבתי-כלא של האינקוויזיציה. הם היו מציירים על קיר בית-הכלא ספינה ובה צורת עצמם. לאחר אמירת לחש הפך הציור בדרך נס לספינה ממש, החומה נבקעה והאסירים נמלטו כהרף-עין לעבר הים.

ציור של ספינה כזאת, לקפיצת הדרך על הים, מצויר בכתב יד ישן השמור בבית הנכות 'בצלאל' בירושלים.

בצד ימין של הציור נראה עמוד שאליו עוגנת הספינה. בראשו מתנוסס דגל אדום ועליו מגן-דוד. בתוך הספינה יושבים בני המשפחה הצריכים, כנראה, להימלט מתוך השבי: איש (עומד) אשה וילד, שלושתם בתלבושת מזרחית. ארבעה שדים משועבדים לספינה, והם קברניטה ומלחיה, אחד מהם יושב בתוכה וחותר במשוט, אחד יושב על קצה החרטום משמאל, ושניים עושים מלאכתם במים ודוחפים את הספינה.

מן התיאור המפורט נראה שגרונוולד ראה את הציור במו עיניו במוזיאון בצלאל אם בעת ביקורו בארץ בשנת 1912 ואם בעת שהתיישב בארץ בשנת 1938.

בסיועם של פרופ׳ שלום צבר ותלמידתו אנא ניצה עלה בידי לאתר את כתב היד במוזיאון ישראל. מדובר בדף בודד שמצדו האחד ציור הספינה עם ציורים נוספים ומצדו השני טקסט בכתב עברי אשכנזי רהוט המכיל לחשים וכישופים שונים.

הדף הבודד הזה נלקח מתוך אחד מכתבי היד של הספר ׳מפתח שלמה׳ (בלטינית: Clavicula Salomonis), ספר מאגיה נוצרי המיוחס לשלמה המלך, שנכתב במקורו בלטינית או באיטלקית בתחילת הרנסנס באיטליה, כלומר בסוף המאה ה-14 או במהלך המאה ה-15, ותורגם לעברית. הספר עוסק בזימון ישויות דמוניות והפעלת מאגיה מעשית באמצעותם. הוא מושפע מספרי מאגיה קדומים יותר של מקובלים יהודים ואנשי אלכימיה ערבים. רוב כתבי היד ששרדו מתוארכים למאות ה-16, ה-17 או ה-18.

עד היום היו ידועות כמה גרסאות עבריות של הספר בכתבי יד. המוקדמות בהן הן ׳כתב יד גולנץ׳ ו׳כתב יד לונדון׳.

׳כתב יד גולנץ׳ פורסם על ידי הרמן גולנץ במהדורת פקסימיליה באוקספורד בשנת 1914 (ספר מפתח שלמה).[2] הטקסט כתוב בכתב יד ספרדי (סוליטריאו). הוא נכתב בשנת ה׳תפ״ב (1722) באמסטרדם.

׳כתב יד לונדון׳ (הספרייה הבריטית Or 6360. [סי׳ 6531]) נכתב כנראה אף הוא בתחילת המאה ה-18 על גבי קלף בכתב יד אשכנזי.

הדף הבודד הזה, שאכנה להלן בשם ׳כתב יד בצלאל׳, הוא חלק מן המקור ששימש את מעתיקי ״הענף הבריטי״ של כתבי היד. מדובר לא בקלף אלא בנייר שמוטבע עליו סימן מים בדמות מאזניים מוקפים בעיגול ולידם האות M. בדיקה של סימן המים באינדקס סימני המים המוכרים העלתה כי מדובר בנייר שיוצר בוונציה בתחילת

2. גולנץ מצא את כתב היד בספריית אביו, ובשנת 1903 פרסם מחברת עם סקירה רחבה על כתב היד. 11 שנים מאוחר יותר, בשנת 1914, פרסם את מהדורת הפקסימיליה של כתב היד.

המאה ה-15. מדובר אם כך בכתב יד של הספר 'מפתח שלמה' הקודם בכשלוש מאות שנה לכל כתבי היד העבריים האחרים של החיבור שהיו מוכרים לנו עד היום. בטקסט שמצדו השני של הדף מופיעות כמה הערות שוליים בכתב יד שונה מזה שבגוף הטקסט. בדיקה של כתב יד לונדון מעלה שאותן הערות שוליים שולבו שם כבר בגוף הטקסט, דבר המוכיח בברור כי הסופר העתיק מתוך כתב היד הקדום יותר, 'כתב יד בצלאל'. הציור המופיע בכתב יד לונדון הוא בברור העתק שחור-לבן של התמונה הצבעונית שב'כתב יד בצלאל'. להשערתו של גל סופר, 'כתב יד בצלאל' שימש מקור לשני הענפים העבריים של כתבי היד שהיו מוכרים עד היום, כתב יד לונדון וכתבי היד שהשתלשלו ממנו, וכתב יד גולנץ.

בתמונות שלהלן ניתן לראות את שני צדיו של 'כתב יד בצלאל' ואת סימן המים המופיע על הנייר כפי שהוא מוצג באינדקס סימני המים.[3]

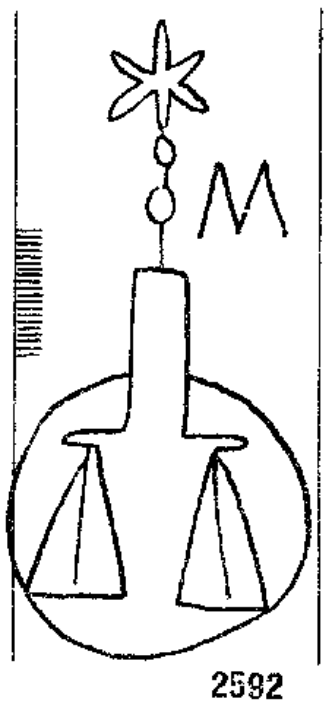

סימן המים המופיע על הנייר של כתב יד בצלאל

3. ראו מאמרו של גל סופר, 'כתבי היד העבריים של מפתח שלמה ופרק על המאגיה של השבתאים', קבלה 32 (תשע"ה), עמ' 135—174.

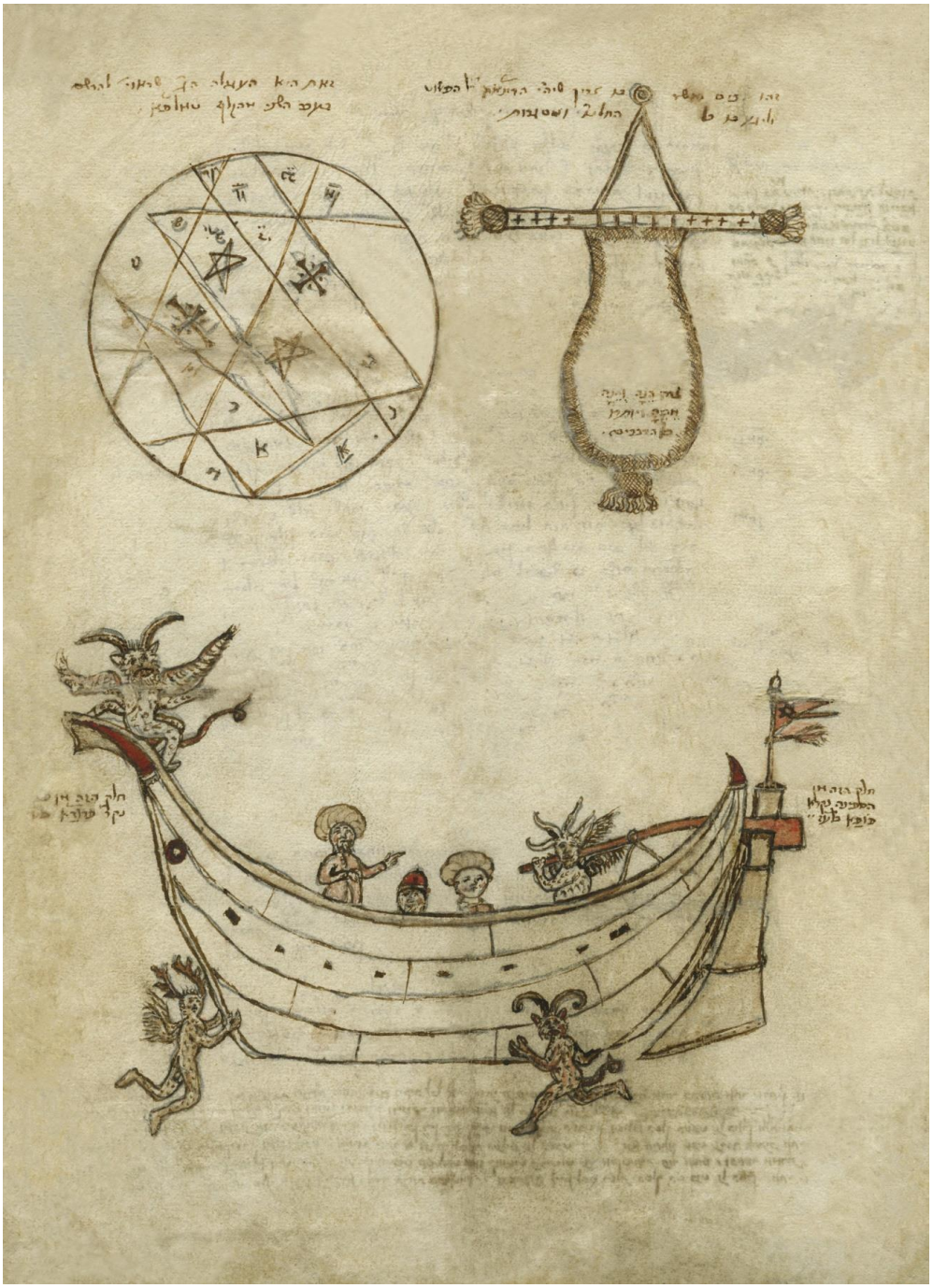

צד א׳ של כתב יד בצלאל (© מוזיאון ישראל)

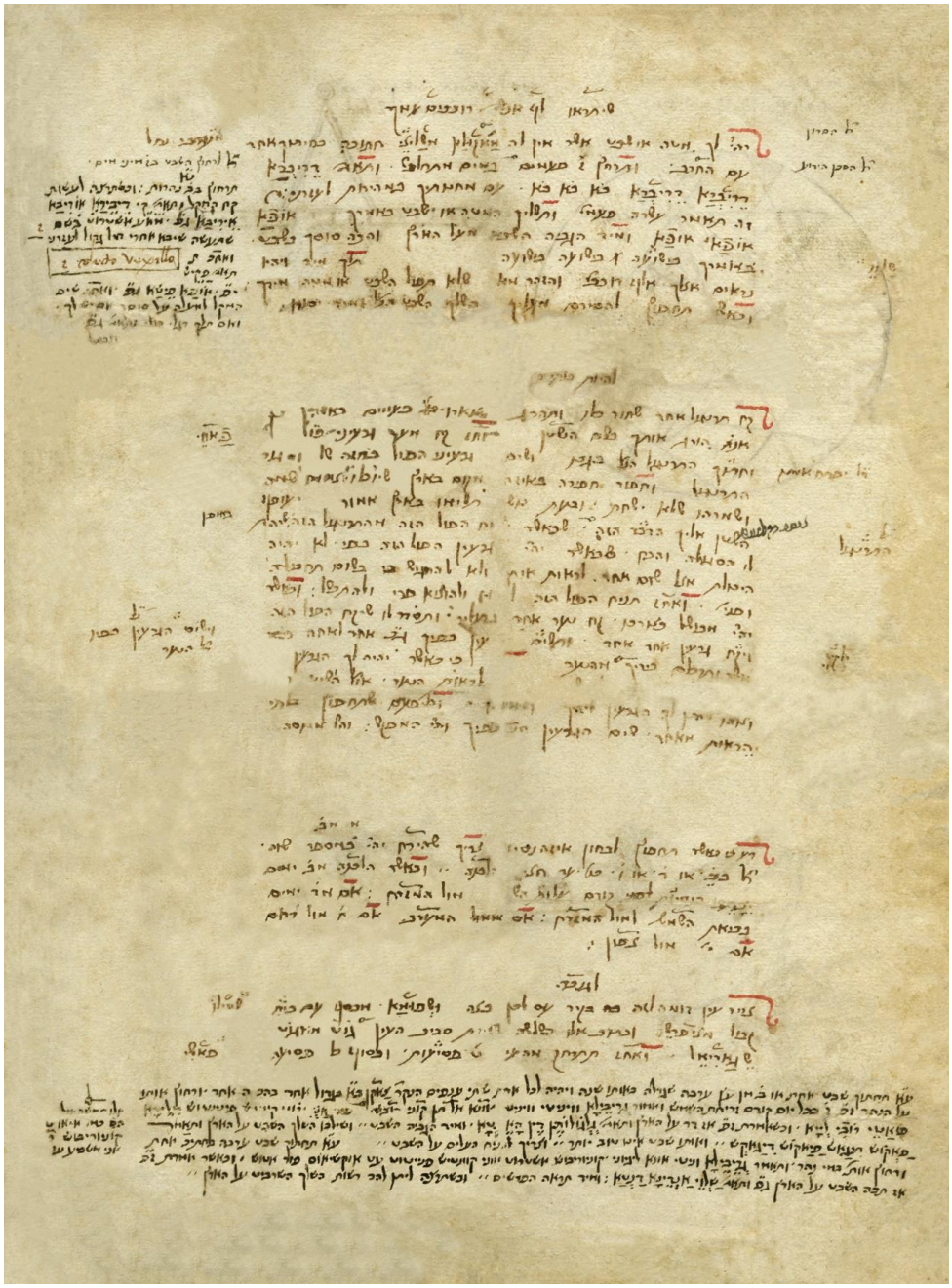

צד ב' של כתב יד בצלאל (© מוזיאון ישראל)

אם נתבונן בפרטי הציור ניווכח לדעת שתיאורו של גרונוולד מדויק למדי. החלק שאותו חשב לעמוד עגינה הוא למעשה חלק ממשוט ההיגוי של הספינה. פרט אחד שגרונוולד לא התייחס אליו כלל הוא שלכל ארבעת השדים יש כנפיים. על פי ההסברים המובאים בספר 'מפתח שלמה', אף שלספינה יש יכולת לשייט גם בים, היא אמורה

לטוס באוויר כשהשדים המכונפים מעניקים לה את העילוי הדרוש. לצד הספינה מופיע אביזר נוסף, שקיק עשוי מעור דב שאמור להכיל מעות לצדקה ובעזרתו ניתן לפרוץ כל חלון, מנעול ובריח, ולאפשר לספינה לחרוג מכותלי בית הכלא ולהמריא.

גרונוולד טוען במאמרו שהסיפור על הספינה היה נפוץ בחוגו של הרדב"ז, אך לא מביא שום מקורות המאששים את טענתו.

ניתן עכשיו את דעתנו על הסיפור שבו פתחנו. ר' שמעון בן צמח דוראן, המכונה הרשב"ץ, נולד בפלמה דה מיורקה בשנת 1361 למשפחה מיוחסת מפרובנס מצאצאי הרמב"ן. הוא קיבל השכלה רחבה ועסק בין היתר ברפואה, מתמטיקה ואסטרונומיה וכן גם בקבלה. בגזירות קנ"א (1391) איבד את כספו וברח לאלג'יר ושם הפך לרב הקהילה לאחר מותו של הריב"ש (רבי יצחק בן ששת). הוא נפטר באלג'יר בשנת 1444.

האינקוויזיציה נוסדה אומנם על ידי האפיפיור גרגוריוס התשיעי כבר במאה ה-13, אבל לא עסקה בכליאת יהודים אלא בחקירה של אנוסים שנחשדו בשמירת יהדותם. לא סביר אם כך שהרשב"ץ היה בכלא האינקוויזיציה, אבל אין ספק שבריחתו ממיורקה לאלג'יר קשורה בגזירות קנ"א.

עיון בשני כתבי היד העבריים מראה שבניית הספינה הקסומה היא פרקטיקה אחת מיני רבות של שימושים מעשיים במאגיה ובזימון שדים, אבל ציור הספינה שב'כתב יד בצלאל' ואשר הועתק אל כתב היד הבריטי, הוא יוצא דופן ביותר. בכתב היד שפרסם גולנץ מופיעים אומנם בהקשר אחר ציורים שונים של ספינות, אבל שם מדובר בשרטוטים סכמתיים שאין בהם דמויות אנושיות (ראו האיור להלן).

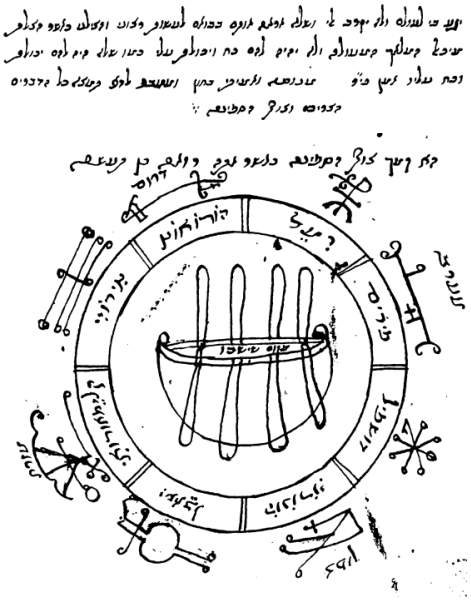

ציור סכמתי של ספינה בכתב יד גולנץ

הציור שב׳כתב יד בצלאל׳ הוא ציור אומנותי שמספר סיפור. יש בו אשה וילד שיושבים לבושים בלבוש מזרחי ולצדם דמות סמכותית. עולה על כן השאלה: האם יש קשר אפשרי בין הסיפור שרשם גרונוולד בווינה לפני מאה שנה מפי מהגרים יהודים-ספרדים מארצות הבלקן בתקופת מלחמת העולם הראשונה לבין התמונה שצייר אותו מעתיק של הספר מפתח שלמה לפני כ-500 שנה? לכאורה ניתן היה להניח שמישהו ראה את התמונה והיא שימשה לו השראה לסיפור קדושים על הצלתו המופלאה של ר׳ שמעון בן צמח דוראן מכלא האינקוויזיציה, אך יש לזכור שאנשים שחיו בסוף ימי הביניים או בתחילת הרנסנס חשבו בצורה שונה. בתקופה זו אנשים כמעט ולא ציירו ממניעים אסתטיים. ציור ייצג כמעט תמיד איזה שהוא טקסט, בדרך כלל טקסט קנוני שהצייר ניסה להמחישו או לפרשו באמצעים אומנותיים.

האם בעל כתב היד הכיר את הסיפור והחליט לצרף לספר ציור מפורט המראה את הרב ובני משפחתו בספינה הקסומה, כהוכחה לכך שהפרקטיקה המאגית המתוארת בספר אכן עובדת בפועל? הטקסט המאגי המופיע בשני כתבי היד אינו מתייחס לשום מקרה ספציפי של שימוש מעשי בספינה קסומה. הנה ציטוט מתוך כתב יד גולנץ המתאר את הפרקטיקה הקשורה ליצירת הספינה:

> אם יחפוץ אחד לצאת מהמאסר באניה אחת לבד בציירו אות הספינה ולשבר כל ברזל ולפתוח כל מסגרת ולמען אהבת הבורא אלו הסודות לא ימסרו כי אם ליראי ה׳. יהיה לך סכין אשר בו נהרג אדם ויעשה מחודו של הסכין ההוא טבעת אחד ויעשה ביום צד״ק בשעה ד׳ מנוגה ויהיה העושה מלבוש [=מלובש] בגדים חדשים [...] ואם תהיה במקום סגור שאין מקום לצאת ממנו כגון הלפחות חלנות והחלונות סגורים במוטות ברזל אז יהיה לך הפשוט הראשון שיותנו לצדקה ביום ו׳ קודם פסח ותטבלהו במעיין או במיים חיים ותאמר עליו תפילות ודברים טובים ותשים אותו בכיס עשוי מעור דוב קטן בתוליי רשום על הפנים שתראה למטה עם דם איזה אופופ״א דהיינו הודהו״ד ועם הכיס ההוא תגע בכל מסגר ברזל ויפתחו לך [...] ואם תחפוץ לעשות נסיון לילך בספינה במיים או באויר תעשה/תצייר בארץ על הצורה שתראה למטה וכאשר תתחיל תאמר אני פב״פ עושה זה בשם הסטן הגדול לוציפ׳ירו ותעשה ותכנס בתוכה אח״כ תשביע ככה אני קורא אליכם [...] משביע אתכם בתשעה מעלות מלאכי מעלה ובכל המלאכים משרתי כסא ה׳ [...] בזמן שאתה עושה הספינה אז תאמר התפלה הזאת: ה׳ היה נא לרצון לי ושמרני כל ימי חיי אתה אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שים נא ברכתך ורחמיך עלי אתה האל הכל יכול הציל נא את עבדך בן אמתך מכל דבר רע ומכל אויב רע.

אך אפשר גם להניח שדווקא העדרו של הסיפור בטקסט המאגי יש בו כדי להעיד על כך שסיפור הצלתו הפלאית של הרשב"ץ היה כל כך מפורסם עד שבעל הציור סמך על כך שהרואה את הציור יעשה את הקישור הנדרש.[4]

מה מקורו של הסיפור והיכן סופר לראשונה? הסיפור שרשם גרונוולד הוא תמציתי ביותר, אך בספרו של איזידור אפשטיין The Responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran as a Source of the History of the Jews in North Africa (Epstein 1930, 2-3), מופיעה גרסה מפורטת הרבה יותר של הסיפור. את הגרסה הזו נטל אפשטיין מספרו של מ' רוזה, Voyage dans la regence d'Alger (Rozet 1833, III, 210-213). להלן תרגום הסיפור כמובא בספרו של רוזה:

> בשנת 1390, נעצר ונכלא הרב הראשי של סביליה (שמעון בן סמיה) אדם מן המעלה הראשונה ובעל הון גדול, על פי צו של מלך ספרד עם שישים מראשי המשפחות היהודיות החשובות ועם מורים רבים שנותרו בעיר. מיד לאחר מעשה שרירותי זה, נחשפו היהודים והמורים [עם מוסלמי שישב בספרד] שישבו בממלכה לכל מיני מעשי עושק. זמן קצר לאחר מאסרו של הרב, ציווה המלך להוציאו להורג יחד עם כל מי שישבו עמו במאסר. בערבו של היום שנקבע ליום ההוצאה להורג, בעת שכל חבריו למאסר הפקירו עצמם לייאוש ולכאב, נטל שמעון חתיכת פחם וצייר ספינה על הקיר. בפנותו אל כל אלה שבכו, אמר: "כל אלה המאמינים באלוהים, ורוצים לצאת מכאן ברגע זה, שימו יחד איתי אצבע על הספינה". הכל עשו כך, ומיד הפכה ספינת הפחם לספינה אמיתית, אשר החלה לנוע בכוחות עצמה. הקיר נפתח כדי לאפשר לה לעבור. הספינה חצתה את רחובות העיר סביליה לתדהמת כל תושבי העיר מבלי שמחצה איש או הרסה בית כלשהו, ישר אל הים, עם כל מי שהיה על סיפונה. לא נאמר אם הרב אחז בהגה או אם מלויו שמשו לו כמלחים. אבל מובטח לנו שהספינה שטה ללא מעצור ונחתה בנמל אלג'יר, עיר אשר היה מיושבת אז על ידי מוסלמים, מורים וערבים. הרב מיהר לשלוח כמה מבני החבורה כדי לספר להם איך הגיעה הספינה אל חופי העיר ולבקש לתת להם מקלט. הם השיבו כי אין להם סמכות לכך, אבל הם הולכים להתייעץ בעניין זה עם

4. במדרש פסיקתא רבתי נאמר: "אמר ר' יוחנן: האיקונים הזה – אלף בני אדם מביטים בה, כל אחד ואחד אומר, בי היא מבטת, כך הקב"ה היה מביט בכל אחד ואחד מישראל ואומר אנכי ה' אלהיך" [שמות פרק כ"א, דף ק, עמוד ב]. למה מכוונות המילים "האיקונים הזה"? בבית שנחפר על ידי ארכיאולוגים בציפורי נמצא פסיפס ובו ראש אשה שבדומה למונה ליזה, מכל כיוון שתסתכל עליה, נדמה לך שהיא מתבוננת בך אישית. נראה שאותה תמונה איקונים (איקונין) – בלשון המדרש – הייתה כה מפורסמת עד שכל מי שקרא את הדברים בשעתו הבין מיד במה מדובר.

סידי בן יוסף, מרבוט (חסיד) סופי מפורסם שהתגורר במליינה. רוכבים אחדים יצאו מיד בדהרה לפגשו וסיפרו לו על היהודים והמורים שנמלטו מספרד באופן פלאי ונחתו בחופי אלג׳יר, ומבקשים להתגורר בעיר. ״קבלו אותם והתייחסו אליהם בצורה הטובה ביותר האפשרית!״ השיב המרבוט מיד. הרוכבים מיהרו לשוב ולהעביר את הזמנתו של האיש הקדוש למי ששלח אותם. לאחר שמסרו לרב כי הוא יכול לנחות עם כל אנשיו, יצאו תושבי העיר, ובראשם מנהיגי הדת והממשל לפגוש אותם והציעו להם את כל הדברים שהיו נחוצים להם. הם סידרו להם מקומות לינה בעיר ושם השתכנו כל באי הספינה. (Rozet 1833, III, 210-213)

אפשטיין מזהה את הרב שמעון בן סמיה כר׳ שמעון בן צמח דוראן, וזאת כנראה על פי מסורות שהיו בידו ממקורות אחרים. הוא אינו מתייחס לכך שהספינה הפלאית נשאה גם את האסירים המורים שהיו כלואים בכלא הספרדי. השייח׳ הסופי, סידי בן יוסף, המוזכר בסיפור נולד באמצע המאה ה-15 ונפטר בשנת 1524, כלומר חי ופעל כמאה שנה אחרי זמנו של הרשב״ץ.

במקור נוסף שנכתב באותה תקופה, ספרו של תומס קמפבל (Thomas Campbell) שראה אור שלוש שנים אחר כך, מובאת גרסה שונה במקצת של הסיפור. ר׳ שמעון בן סמיה הנמצא בכלא מודיע לכל יהודי ספרד לחכות ביום מסוים בנמל. הוא מצייר ספינה על קיר כלאו ובדרך פלא הופך הציור לספינה ממשית הגדולה פי חמישים מן הספינה שצייר. הוא פורץ אתה את חומת הכלא, מגיע לנמל ושם עולים לספינה אלפי יהודים. הספינה מלאה וגדושה במזונות המספקים את צרכיהם של משתתפי המסע עד בואם אל נמל אלג׳יר.

לקראת סוף המאה הארבע-עשרה הוביל שמעון בן-סמיה קבוצה של יהודים נרדפים אל מחוץ לספרד. הספרדים הכניסו אותו לכלא, אבל הוא צייר עם חתיכת פחם ספינה על הקיר, ושלח להודיע לכל היהודים בספרד כי עליהם להיות מוכנים לצאת מנמל מסוים ביום מסוים. כשהגיע הבוקר של אותו יום, נפתח בית-הסוהר שבו שורטטה הספינה באורח פלא, והנה הגיעה ספינה ענקית אמיתית שהייתה גדולה במידותיה פי חמישים ממידותיה של הספינה שצייר, ויכלה לשאת כמה אלפי נוסעים. הספינה החליקה בכוחות עצמה אל הנמל. היהודי הקדוש, עם המוני בני עמו, מיהרו לעלות עליה; המפרשים הועלו על פי פקודתו של בן סמיה. כל סידורי הלינה היו ערוכים בספינה הקדושה. משרתי התאים הביאו בשר בקר וצנימים לרעבים ואגני הקאה לחולי-הים. תוך ימים ספורים

הגיעו הנוסעים לאלג׳יר, שם באו בדברים עם הממשל המוסלמי. הרשויות הבטיחו להם את החופש לנהל ללא הפרעה את חייהם הדתיים ואת ענייני התעשייה והמסחר שלהם, על פי המיסוי שנקבע. הם הורשו אפילו לסחור באלכוהול ולהכין יין; ונתנו להם שטחי קרקע להקמת בתי כנסת ובתי עלמין. האמנה שנחתמה נכתבה על קלף, בשנת 1390, והיא שמורה עדיין בארכיונים היהודיים של אלג׳יר, אבל לאחר שהעות׳מנים השתלטו על המדינה, היא איבדה את ערכה. (Campbell 1836, pp. 89-90)

לא ברור אם המחבר הכיר את ספרו של רוזה שפורסם שלוש שנים קודם לכן.

מקור נוסף שאביא במלואו בנספח, הועלה על הכתב אף הוא בתחילת המאה ה-19 (כתב יד פאפו, סרייבו 1840). מקור זה מוסיף פרטים מרתקים על הנסיבות שהביאו לכליאתם של הרב וחבריו ומביא רשימה מפורטת של הרבנים שנאסרו ובראשם הרב יוסף שרגא. השמות שהוא מזכיר שונים מן השמות שבנוסחים האחרים של הסיפור.

החוקר ההונגרי דורה ז׳ום (Dóra Zsom), במאמר שפרסם לפני שנים אחדות בספרדית ובאנגלית׳A Drawing Brought to Life: The Sufi Background of an Algerian Jewish Legend׳, טוען שמדובר בשני רבנים שונים וכי אין כל סימוכין לדבריו של אפשטיין המזהה את ר׳ שמעון בן סמיה עם הרשב״ץ. מכל מקום מדובר באירוע שקרה סמוך מאוד לגזירות קנ״א (1391).

ז׳ום מנסה במאמרו להצביע על מקורות סופיים אפשריים לסיפור. לדבריו הסיפור על שחרור ממאסר באמצעות ספינה קסומה הוא סיפור סופי אלגורי קדום שהפך ברבות הימים לסיפור עם על הצלה ממשית של גיבור הסיפור באמצעות ספינה קסומה. בין היתר הוא מביא במאמרו סיפור על בריחתו של החכם הסופי מנסור אל-חאלג׳ (857—922) מכלאו יחד עם תלמידיו באמצעות ספינה מאגית שצייר ושהפכה לספינה ממשית באמצעות דקלום שמותיו של אללה.

סיפור נוסף שיש בו כדי לשפוך אור נוסף על סיפור הספינה הקסומה מביא ר׳ יוסף סמברי, היסטוריון עברי שחי באלכסנדריה של מצרים בשנים 1640—1703, והתפרסם בזכות ספרו ׳דברי יוסף׳. הספר דן בתקופה שמאמצע המאה השישית (תקופת הסבוראים) ועד שנת 1672. הוא עוסק בעיקר בקהילות מצרים בתקופות הממלוכית והעות׳מאנית. יש בו ידיעות חשובות על צאצאי הרמב״ם ועל הנגידות במצרים, ונשתמרו בו ידיעות רבות על חכמי ספרד, צפון אפריקה וארצות הים התיכון (ביחוד מצרים), על ראשי האסלאם ועל שליטי ערב השונים. בעמוד 196 בספרו מביא סמברי את הסיפור הבא:

הרב ר׳ שמעון בר צמח דוראן הנקרא הרשב״ץ היה רבם של יהודי אלג׳יר בעל מגן אבות וספר אוהב משפט והיה מעיר ג׳יזאייר והיה רופא מובהק [...] ובקי בחכמת הקבלה, והיה אחד מיועצי המלך היושבים ראשונה במלכות. כי מהשם היה לו שבשנת חמשת אלפים ש״כ (כלומר 1560) יצא הקיסר קארלוס בחיל גדול דרך ים לו להילחם עם מלך הערביים בעיר ג׳יאזייר, ליקח מלכותו מידו, ונחה על הרשב״ץ רוח ה׳ וראה כי בסיבת המלחמה יהיו כל היהודים אשר בכל מדינות מלכותו של מדינת ג׳יאזייר להשמיד להרוג ולאבד. וקם קימה שיש בה הידור והטיל לים לוח אחד כתוב בשמות הקודש, וה׳ הטיל רוח סערה על הים, ותשברנה האניות, והרבה מחיל קרלוס צללו כעופרת במים אדירים. וכאשר ראה הקיסר כי מן השמים נלחמו, וילך לו אל ארצו בבושת פנים. וייוודע הדבר למלך ג׳יאזייר כי הרב הנזכר מרוב אהבתו למלך עשה על ידו שמות לחיל קארלוס זאת הפעולה, וישא חן וחסד לפניו מכל אוהביו, ויצו המלך לבנות לו בית בחצר בית המלך, והיה בכבוד גדול עד יום מותו.

האירוע שעליו מדובר בסיפור אכן אירע במציאות. קרל החמישי שהיה מלך ספרד בין השנים 1516—1556 נלחם נגד האימפריה העות׳מאנית בראשותו של סולימן המפואר. בשנת 1541 יצא קרל בראש הצי שלו לכיוון אלג׳יר, אך בעקבות סערה גדולה שהטביעה חלק מאוניותיו הוא נאלץ לחזור לאיטליה ולא הגיע כלל לאלג׳יר.

הבעיה היחידה עם הסיפור הוא שהאירוע זה התרחש כמאה שנה לאחר מותו של הרשב״ץ, אבל עצם ייחוס הסיפור לדמותו של רשב״ץ אומרת דרשני.

הסיפור הזה מוכיח שמסורות הקושרות את הרשב״ץ עם ענייני מאגיה הקשורים בים כבר היו קיימות במאה ה-17.

הרשב״ץ היה אחד מצאצאיו של הרמב״ן ומעניין לציין שגם על הרמב״ן סופרו סיפורים הקושרים אותו עם ענייני מאגיה וים, שאחד מהם הובא בספרו של גדליה בן יוסף אבן יחיא (1515—1587) ׳שלשלת הקבלה׳:

ושמעתי וגם ראיתי כתוב בקונטרס שבהיות הרמב״ן בברצלונה על חוף הים עם תלמידיו לראות האומנים שהיו מביאים בים אניה חדשה שעשו ביבשה. והיה שם המלך בין הרואים ולא היו יכולים לגררה ויאמר הרמב״ן כמתלהלה כי ברוח שפתיו יוליכה בים, ויוגד הדבר למלך והכריחו להביאה בים כאשר התפאר.

ובראות הרמב"ן שאין לו מקום לברוח ושיצטרך ללמד למלך אופן ההשבעה או שיעליל עליו כמכשף ציוה והכין לו ספינה קטנה בים עם מלח והוא נכנס בו ואחר כך השביע הספינה ותבוא אליו בים. ותיכף כתב בפתק שם קפיצת הדרך וישימה בקצה אחד מספינתו הקטנה וירדם המלח ותלך הספינה בשעה קטנה למרחוק מאד. וכשהגיע למחוז חפצו הקיץ המלח ויאמר לו: "לך לארצך."

ויתמה מאד המלח וירא והבין היותו רחוק מאד מברצלונה. ויאמר לו: "איך אלך עם ספינה כזאת בים הגדול הזה כי יראתי משאון גליו."

וירחם עליו הרב ונתן לו פתק כתוב בו שם קדוש ויאמר לו: "שים פתק זה בשולי ספינתך ולך לדרכך ואל תפחד. אמנם זכור לקחת הפתק מן המקום כשתתקרב אל העיר ותשליכהו בים."

וילך לו האיש וישכב וירדם, והספינה הגיע מאליה אל חוף ברצלונה ותלך עד שער העיר ותכנס גם כן ביבשה ותהום כל העיר אחריה. ולצעקתם הקיץ הספן ויקח הפתק בידו וישברהו. ותנח הספינה בחצי העיר ושם עשו בני העיר מגדל אחד לזכרון עד היום הזה. [גדליה בן יוסף אבן יחיא, תשכ"ב 1962, עמוד קכח]

נראה אם כך שאגדות על השימושים המאגיים שעשו רבנים שונים כדי לברוא ספינות באמצעות ציור או להשיט ספינות בכוחו של לחש מאגי סופרו כבר במהלך המאה ה-16 ויתכן ובוססו בחלקן על מסורות סופיות קדומות. קשה לדעת אם המחבר העברי של 'מפתח שלמה' אכן הכיר אגדות אלה ונתן להן ביטוי אומנותי בספרו, אך הדבר בהחלט אפשרי.

נספח: כתב יד פאפו, סרייבו 1840; נוסח עברי – ד"ר אבנר פרץ

בספרד אירע נס גדול, להודיע גדולת השי"ת והנסים שהוא עושה לישראל, ומעולם לא נטשנו ואל יטשנו.

יהודי אחד המיר דתו ונעשה נוצרי, הוא ואשתו ובניו.

כעבור זמן חשב הרשע להביא אסון גדול על ישראל. יום אחד הלך אצל רב העיר ונפל לרגליו ובכה והיכה עצמו והתפלש בעפר באמרו: ויי לו לְהַהוא, איך עזב את התורה הקדושה שניתנה בסיני ואיך הלך לשרת תורה מסולפת שאין בה מועיל וכל הליכותיה עקומות. ויי לו וויי לנשמתו! לפיכך מפציר אני ברום מעלתו שיעלה ארוכה לי למען אימלט מן הארץ הזו ואלך לירושלים לאכול בה פת ועפר ומי אפר. שליבי שלם ודבק באלוהי האמת וחפץ אני למות ושמע ישראל על שפתותי.

כה הרבה להתייפח ולזעוק עד כי נפתה הרב להאמין לדבריו ונכמרו רחמיו עליו. אמר לו: ראה, שדברים אלה אין נעשים בחפזה, שכן סכנה בהם לכולנו. ועל כן זאת אודיעך: ביום שני הבא מתכנס המעמד למועצה לדון בענייני העיר בביתו של נגיד העיר ושם נתקבץ יחדיו כל הרבנים והגבירים. תבוא לשם ונדון בעניין ובעת ההיא יבוקש פתרון ומוצא, אך יוותר הדבר בסוד.

הלך האיש לביתו וסגר עצמו באחד החדרים בתענית שלושה ימים ושלושה לילות. ביום שישי הפסיק תעניתו ושלח לקרוא אליו יהודי אחד, שיקנה עבורו כל הוצאות השבת ושיבשלם בעבורו בביתו בכשרות, ושילם לו שכרו כפליים ודמי טרחתו. וכך עשה ימים אחדים.

ביום היעוד בא הארור אל המעמד כמו שהורהו הרב ועשה שם העוויות והעמדות פנים יותר ממה שעשה בשבוע שלפני כן לפני הרב, פי שלושה מכך. עד אשר נתנו הכל אמון בדבריו. אמרו: הפתרון והמוצא שיכולים אנו לתת לך הוא שניתן בידך איגרת חתומה מידי כל הרבנים והגבירים, שבכל מקום שתגיע אליו יכלכלוך בכסף ובמזון. ועוד 500 גרוש נותנים אנו לך, ואם לבך מלא יראה ודבקות בשי"ת וביהדות, יראך אלוהים דרך טובה ונכוחה ובכל אשר תפנה תצליח.

נתנו בידו איגרת ערוכה היטב בחתימתם מלב טוב ו-500 גרוש, ואמרו לו: לכתך לשלום, כפי אשר תעשה תמצא גמול מאת השם.

יצא משם הארור והלך אל ביתו ונסגר בתוכו ימים אחדים ומחשבות רעות הגה בראשו, ולא יצא לרחוב כדי שיהיו סבורים היהודים שכבר הסתלק.

יום אחד קם הארור מוקדם מאוד והלך אל המלך אל מקום המועצה, בהיות שם כל גדולי הממלכה, ואמר: ראה אדוני, הן ידוע תדע איך הוא כדי להשיג דתך ולדעת

האמת, בא לשרת את יש"ו למען הושיע נשמתו מיסורי גיהינם. והנה עתה באו אלי היהודים אויבי יש"ו בפיתויים ובהבטחות ממון וביקשו להוציאני מדתי אשר אני שלם עימה וליבי דבק ביש"ו. איני רוצה להאריך מלים, ראה נא האיגרות שנתנו בידי ו-500 הגרוש, מעות לבנות, שהעניקו לי, ומי יודע כמה פעמים כבר נהגו בזה האופן, להרחיק אדם מדת יש"ו.

הראה להם את הכסף וקראו את האיגרות. אזי התכעס המלך ובחימה גדולה שלח לקרוא אליו את נגידי העיר ואת גדוליה ובאו למקום המשפט. אמר להם המלך: קרבו לכאן אויבי דתי ואויבי יש"ו! כזאת עושים אתם בעירי להכלימה בהיותכם עבדים נסבלים, ובזאת הנכם נושאים ונותנים?

ענו היהודים: אדון, בידך אנו נתונים, מלך הנך ויכול אתה לעשות כראות עיניך, ואולם, הנח לנו לדבר ונאמר לך את האמת היאך הייתה. יידע אדוני המלך שאדם זה, מזה שלושה חודשים יום יום היה בא לפנינו עד שבילע דעתנו ולא נתן לנו מנוח בבכיותיו ובהפצרותיו באמרו כי חפץ הוא להמלט מן העיר. כבר ביקשנו להלשין עליו לפני המלך אבל התיראנו שמא ילך ויאמר את ההפך ויאמין המלך לדבריו ועלינו תבוא רעה גדולה. סברנו, אם ניתן לו ידנו תהיה רעה גדולה עוד יותר, כמאמר הזקנים: אם תפגע הזכוכית באבן, אוי לזכוכית, ואם תפגע האבן בזכוכית, אוי לזכוכית. בכל צורה ואופן, יצאנו אנו מוכים ולכודים בפח, וכך, נתנו בידו איגרת חתומה וכסף ואמרנו לו: לך לשלום ותמצא טוב.

המלך, בהיותו אויב ליהודים, לא השביעו רצונו דיבוריהם ונימוקיהם, הפך בדין ושאל: משפטם של אלה מהו? ענו הגלחים ואמרו: אדוננו המלך, אל תשפוך דם רבים, אלא שבע חתימות רבנים על האיגרת, והם הראויים להתלות בשבעת שערי העיר, יען הם חתמו במו ידיהם לעקרו מדתנו ומאמונת יש"ו. דינם הוא שיהיו נעקרים מן העולם כדרך שעשו בתלותם את יש"ו. היתר ישלמו קנס על 500 הגרוש שנתנו. כנגד 500 גרוש יתנו 500 צרורות כסף לאוצר המלך.

מיד נכתב פירמן על כך בחתימת המלך וגדולי הממלכה, שיוציאום מביתם ויאסרום בכלא, כליאה קשה, באזיקים, מבלי תת להם פת ומים.

הוציאום מבתיהם לכלא בלי מנוח ובאכזריות רבה, כפליים ממה שביקש המלך ונעלום בכלא בשלושה מנעולים חתומים בחותם המלך.

מיד קבלו עליהם היהודים תענית, לבשו שק, והטילו אפר בהיכלות ספרי התורה והלבישום שחורים. והנשים בתחינות ובכי במדרשות בסליחות ותחנונים.

ואלה שמות הכלואים: הרב הגדול המקובל האלוהי יוסף שרגא ז"ל, והרב רבי יאודה בן שושן ז"ל והרב רבי שלמה טאייטאצאק ז"ל, והרב רבי משה אלב'ילאדה ז"ל, והרב

רבי יהושע בונאפ'וס ז"ל והרב רבי חיים אלחאריב ז"ל, שבעה אדונים, מאורות תבל, והגדול ביניהם היה יוסף שרגא ז"ל.

בראותו הצער הגדול שהכל נתונים בו, שלמחר מזומן המכאוב הגדול, קרא באותה שעה הרב יוסף שרגא אל הסוהר והפציר בו הרבה בנותנו בידו דוקטים ואמר לו: קרא אלי את השמש, שרצוני להשמיע מלה באזניו. הסוהר, אם משום רחמיו ואם בשל הכסף שקיבל, הלך וקראהו. בא לשם השמש.

אמר הרב לשמש: גוזר אני עליך שתביא לי בשעה זו ממש קנקן מים בכמות של שבע אונקיות, לא פחות ולא יותר, וחתיכת פחם, ואל תירא ממאומה. הלך השמש מיד והביא הכל כבקשת הרב ולקח הרב את הקנקן והפחם מבעד לחלון ואמר לשמש: לך בשעה טובה והשגח לבל יוודע הדבר לאיש.

אמר הרב לחברים: הערכו במעגל על הקרקע וחפרו בידיכם לעומק במידה שתאפשר לי להכנס. ועשו כבקשת הרב. נכנס הרב אל תוך הגומה במערומיו ונטלו קנקן המים ושפכו עליו ועשה טבילה והלבישוהו. אחר כך לקח הפחם וצייר על הקיר צורה של ספינה כפי כל הנדרש וגם מעלות התקין. אחר כך אמר הרב לחברים: ממני תראו וכן תעשו. אמרו: עינינו לך צופיות, עזרנו מעם השם. ניגש הרב והסיר מעל ידי כל החברים את האזיקים. נכנס הרב ראשון לתוך הספינה ואחריו נכנסו החברים בזה אחר זה והפליגה הספינה אל לב ים. והותירו מאחוריהם את האזיקים. ויתר האסורים שם ראו כל המעשה ונותרו הלומים מבלי יכולת לומר דבר.

בבוקר בא המלך וכל חכמי הדת עימו. אמר המלך לסוהר: הוצא את הללו אויבי יש"ו וניקח מהם נקם, למען יחזה כל העולם הנוצרי.

הלך הסוהר אל שער הכלא והביט מול החלון ולא ראם שם. אמר למלך: ראה נא אדוני חותמך על המנעולים יציב ואיתן, יען לפי ראות עיני אין איש בפנים.

רשימת מקורות

אבישור יצחק, ***שבחי הרמב"ם: סיפורים עממיים בערבית יהודית ובעברית מהמזרח ומצפון-אפריקה***, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ח 1998.

גדליה בן יוסף אבן יחיא, ***שלשלת הקבלה: בו מבואר סדר הדורות וקורות כל דור ודור***, הדורות הראשונים וקורותם, ירושלים תשכ"ב 1962.

גרונוולד [גרונוואלד] מאיר, ***סיפורי-עם, רומאנסות ואורחות-חיים של יהודי ספרד***, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ב 1982.

סופר גל, כתבי היד העבריים של מפתח שלמה ופרק על המאגיה של השבתאים, קבלה 32 (תשע"ה), עמ' 135—174.

קיפלינג רודיארד, ***קים***, אריה ניר הוצאה לאור, רמות השבים 2014.

Alexander Tamar & Elena Romero (edit.), ***Once Upon a Time – Maimonides, Traditional Hebrew Tales, An Anthology,*** Labyrinthos, California 2004.

Campbell Thomas, ***Letters from the south written during a journey to Algiers,*** Carey, Lea & Blanchard, Philadelphia 1836.

Epstein Isidore, ***The responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran as a source of the history of the Jews in North Africa,***: Oxford university press, H. Milford, London 1930.

Rozet M., ***Voyage dans la regence d'Alger, ou, description du pays occupé par l'armee francaise en Afrique,*** A. Bertrand, Paris 1833.

Zsom Dóra, A drawing brought to life: the Sufi background of an Algerian Jewish legend, ***Arabist,*** vol. 31, 2012.

https://www.academia.edu/3825132/A_Drawing_Brought_to_Life_The_Sufi_Background_of_an_Algerian_Jewish_Legend